

А.З.Қазанбаева

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***М.Мақатаев лирикасындағы фразеологизмдердің қолданысы**

Мақалада қазақ тіліндегі этнофразеологизмдердің көркем мәтіндегі қызметі, этнос табиғатымен тікелей байланыстылығы, фразеологиялық бірліктердің ерекше қолданыста болатындығы қарастырылған. Мұндай фразеологизмдерде ұлттық таным, психология, менталитет, халықтың дәстүрі көрініс береді. Этнофразеологизмдер тілдің мәдениетпен байланыстылығы айқын көрінетін тіліміздегі лексиканың бай қайнар көзі болып табылады. Автор жиі қолданылатын этнофразеологизмдердің сипатын көркем мәтіннен алынған нақты мысалдар арқылы көрсеткен.

Кілтті сөздер: этнофразеологизм, ұлттық таным, этнос болмысы, семантика-грамматикалық, етістік, мағына, ұлттық сипат, этнолингвистикалық арналар.

М.Мақатаев лирикасы тіліндегі фразеологизмдердің лексика-семантикалық мәнін, стильдік қызметін, сөз табына қатыстылығын, мәтін ішіндегі қолданылу сипатын қарастыра отырып, ақын қолданған тұрақты тіркестердің табиғаты ерекше көрінетінін байқауымызға болады.

Сөзді сұлуландырып, ойды әсемдеп, тілді мәнерлеп жеткізетін әрі стильдік мәні ерекше сөздердің бірі — фразеологизмдер ауызекі сөйлеу тілінде де, көркем шығарма тілінде де көп қолданылады. Көп сөзбен бір ғана мағына беретін, тілдің стильдік сапасын арттыратын тұрақты тіркестер прозалық, поэзиялық шығармаларда айқын көрінеді.

Соңғы жылдары дамып, қалыптаса бастаған тұрақты сөз тіркестерін зерттеу лингвистиканың өзекті мәселелерінің біріне айналды. Фразеологизмдерді отандық лингвистикада, қазақ тілі білімінде зерттеген ғалымдарымыз өте көп.

Өзінің бейнелілігімен, айшықты мәнерлігімен тілімізде үнемі қолданыста жүретін фразеологизмдер әрбір ұлт тілінің көрінісі болып табылады. Фразеологизмдерді көркем туындыда мейлінше мол қолдану біздің ұлттық сипатымызды ашатын бейнелердің бірі.

Жалпы, суреткер тіліндегі фразеологизмдерді талдағанда, оны жалпыхалықтық тілмен байланыстыра қарастыруымыз керек. Өйткені тұрақты тіркестердің дені халықтық сөйлеу тілі негізінде қалыптасқан. Олар мазмұны жағынан да, мағынасы жағынан да өте бай келеді. Фразеологизмдер адамның өмірді түсініп-тануын, көзқарасын, қарым-қатынасын, ақыл-парасатын, ой-санасын, жан күйзелісін білдіреді. Олардың тұлғасын, құрамын, мағыналық ерекшеліктерін топтастырып, жасалу жолдарын, даму заңдылықтарын білуіміз қажет. Фразеологизмдер тіл мәдениетін арттырып, сөз құдіретін жасайтын, өлең тілін өрнектейтін асыл байлығымыз.

«Определение стилистических функций фразеологии дает возможность глубже раскрывать специфику творческого метода автора, познать его искусство в привлечении и использовании красочных средств языка для создания ярких образов и картин» [1]. Олай болса, фразеологизмдерді өзгертіп қолдану, халық тіліндегі тұлғаларды жұмсау не болмаса жаңа фразеологиялық тіркес жасау суреткердің шеберлігін, даралығын танытады. Фразеологизмдер — бейнелегіш-көркемдегіш ойнақы сөздер. Екі немесе одан да көп сөз тіркесіп мағына бірлігін сақтап, тұлғасын өзгертпей жұмсауы кез келген суреткер тілінің шырайы десек те болады.

Поэзиялық шығармада ақынның қалам тартысын, сөз қолданыс өрнегін байқататын ерекше сөз тіркестері, сөйлем құрылыстары фразеологизмдер өте көп кездеседі. Поэзияда қолданылатын фразеологизмдердің өзінің лексика-семантикалық мәні, морфологиялық құрылымы, стильдік қызметі мәтін ішінде айқын көрінеді. Мұқағали Мақатаев лирикалық шығармаларында фразеологизмдерді ұтымды пайдаланды. Ақын қолданған фразеологизмдер бейнелі әрі мәнерлі болумен қатар, өлеңнің эмоционалды-экспрессивті бояуын арттырып тұр. Тұрақты сөз тіркестеріне тән негізгі қасиет — бейнелілік, олай болса ақын бейнелі сөз орамдарын орнын тауып, нақтылы дәл қолданған. Тағы бір айтып кететін жай, олардың дыбыс үйлесіміне, ырғаққа және ұйқасқа да тікелей қатыстылығында. Өлеңді сөйлем болғандықтан, үйлесімділіктің мәні ерекше көрініп тұрады. Мұқағали лирикасында жалпыхалықтық фразеологизмдерді ұшқырлықпен жұмсаған және авторлық өңдеумен фразеологизмдерді өзгертіп те қолданғанын байқаймыз.

Мұқағали тіліндегі фразеологизмдер белгілі бір бейнені суреттеп берудегі экспрессиясы күшті поэтикалық құрал. Демек, «Поэзия тіліндегі фразеологизмдердің басты белгісі — олардың образды /бейнелі/ болатындығы. Жеке суреткер тіліндегі образды фразеологизмдердің типтерін, олардың көп-аздығын, ескі-жаңаларын түгендеу үстінде ақынның не жазушының фразеологизмдер саласындағы байырғы қазынаны қаншалықты игеріп, кәдеге асырғанын, қаншалықты жаңаларын ұсынғанын көруге болады. Ал бұлар шығармашылық контекст немесе авторлық даралық дегенді танытады, тіпті кеңірек қарасақ, суреткер тіліндегі фразеологизмдер әлемі оның поэтикалық тіл арқылы көрінетін дүниетанымын көрсетеді» [2; 96].

Поэзия тіліндегі фразеологизмдердің дені бейнелі болып келеді, бірақ экспрессивтік бояуы жағынан бірі күштілеу, бірі солғындау болып бөлектеніп тұрады. Ақын өзіне қажеттісін тандап қолданады, болмаса күштірек ойлы фразаны өзі жасайды. Ақында: *мұз шайнау, шабыттың ақ бас-тауы, кірпігіңе үміт ілдіру, шомылып ақиқаттың өзенінде, ақиқаттың сүңгісі қадалғанда, жүрегімнің жағалауын тебеді, арзанқол жұбаныш, ақ жаулық самал, тойдың шоғын үрлемей, көңілдің кептері, тозақ дәмін тату, қара нөсер мұң салады, көңілден үзіп көрімдік, жыртығын жаман көңілдің, бықсып жатыр өсектің қоламтасы, қоғамның қолқанаты, жырдың да жүнжігені, өлі сәуле, жәдігөй сөз, жүректің шыңырауы, көрікті ой, жастықтың оты* және бұдан басқа да фразеологизмдерді тізбектеп келтіруімізге болады. Бұл тіркестер өздерінің сонылығымен, әсерлілігімен көзге түсетін, көңілге қонатын, бейнелі сөздер болып келген. Жоғарыда келтірілген мысалдарда ақын өзі ұсынған авторлық фразеологизмдер де баршылық.

Жер жүзіндегі барлық тілдің ғасырлар бойы қалыптасқан фразеологиялық қазынасы болады десек, бейнелі тіркестер поэзиядағы эстетикалық талғамды танытатын ең бір күшті құрал екенін біз ақын өлеңдерін оқығанда танимыз. Мұқағали өзінен бұрынғы халық қазынасын жете меңгергендіктен ғана, осындай бейнелі, әсерлі, әуезді тіркестер жасады.

Бейнелі сөздің негізі тілдік метафорада жатады. Сондықтан метафоралы фразеологизмдердің ұшырасып отыруы Мұқағалида өте көп. Метафоралы сөз — мағынаның ауыстырылып жұмсалуды болса, сөз мағынасын құбылтудың көзі — фразеологизмдер.

Ақын қолданған фразеологизмдердің көбі әдеби тіл қазынасынан алынып, жалпытілдік топ құрайды.

*Кегі кеткен жандайын әлдекімге,
Жан өртеніп, қайнайды қан бойдағы.*

*Қайсыбіреу қарайды айдаһарша,
Тұрнайы әзіл, түрпі сөз — қайда барсам,
Қайтер еді, ажардың шарығына
Ашуымды қайтадан қайрап алсам?!*

*Қарға адым жерде тұр еді менің бақытым,
ұстай алмадым,
Өткізіп қойып уақытын.*

*Биік бол, мендегінің бәрін меңгер,
Жабырқаған жанымды жаныңмен көр.*

*Сен қайтесің жаныңды мұң басқанда?
Өз-өзіңмен оңаша сырласқанда.*

*Мұрша бермей ойлауға, сарқырама,
Қысыр ойды сарқып ада.*

*Ойыма ойран салып осы бір үн,
Бауырымды ұстарамен кескілеуде.*

*Мұңын басып, гарыптың көңілін ашып,
Әңгіме айтып берсеңдер өздерің біл.
Қысқа өмірдің сапары сөз бе құрғыр,
Асықпай-ақ, ас ішіп, көздеріңді іл.*

*Жалт бұрылып, жанарымнан шаиқанда от,
Жатыр екен жүрген ізім дастан боп.*

Мұқағали жұмсаған кегі кеткен /біреуде есесі кету/, түрпі сөз /қаңқу, өсек сөз/, қарға адым жер немесе қол созым жер /жақын жер/, жаны жабырқау /күйзелу/, мұң басу /қайғыру/, қысыр ой /жетесіз ой/, ойға ойран салу /мазалау/, көңілін ашу /жадырау/, көздеріңді іл /ұйықтау/ жанардан от шашу /жалындау/ сияқты фразеологизмдер тек тілдік единицалар ғана емес, бұлар бейнелеп, мәнерлеп әрі көркемдеп сөйлеу тілінде де, өлең сөз бен қара сөздерде жиі қолданылатын, белгілі бір стильдік мақсатта жұмсала беретін тіркестер.

Фразеологиялық тіркестердің құрылымына назар аударылатын болса, олардың өзіндік ерекшелігі байқалады және құрылысы жағынан түрліше болып келетінін аңғартуға болады. Фразеологизмдер құрылымы жағынан есім мағыналы, етістік мағыналы, үстеу мағыналы болып бөлінеді. Қазақ тілінде етістік мағыналы фразеологизмдер өте көп қолданыста жүреді. Олар адамның кимылын, әрекетін астарлап, бейнелеп суреттейді.

Есім мен етістіктен тіркесіп құралған етістік тобындағы мағыналы фразеологизмдер Мұқағалида жиі ұшырасады. Олар семантикасы жағынан да алуан түрлі болып келеді. Жоғарыдағы мысалдардан атау тұлғалы зат есім, тәуелденген зат есім, табыс септігінде зат есім мен етістік тіркесіп келген фразеологизмдерді кездестірдік. Жалпы, ақын лирикасында етістік мағыналы фразеологизмдер басымдау жұмсалады.

*Мың құбылған қуаныштан, дерттерден
Қиын не бар, адам жанын зерттеуден, —*

деп ақын өзі жырлағандай, оның тіліндегі фразеологизмдер мағынасы жағынан, лексика-семантикалық тұрғыдан адамды танытатын, оның ішкі дүниесін ашатын, адамның іс-әрекетін, кимылын суреттейтін, оның психологиялық жан-күйін, моральдік-этикалық дәрежесін бейнелейтін мағыналы, мазмұнды, ойлы сөз тіркестері.

Ақында: «Жүзің неге сынық тым? Ішімізді аш таза жалағанда, Өкпемізді қолға алып жетуші едік, Әкеміз тірілгендей қуанышы-ек, Жүрегінің түбіне кір жасырмай, Бақытты бол, жұлдызың жанған шығар» осындай тұтас сөйлемшелер мағына бірлігін сақтап, тұтас бір ойды беріп, құрылысы жағынан ерекшеленіп тұратын тіркестер. Жалпы халық тіліндегі осы фразеологизмдерді бір-бірінен бөліп алуға болмайды. Орнын ауыстырсақ не болмаса басқа сөздермен тіркестірсек, олар мүлдем өзгеріп кеткен болар еді. Сондықтан да олардың суретті, бейнелі жұмсалуды тұтастығында, бірнеше сөзбен бір мағынаға иеленіп тұруында. Осылай тұрғанда ғана олардың стильдік бояуы айқын көрінеді. Мұқағалида осылар тәрізді экспрессивтік күші бар фразеологизмдердің әрқайсысы бір-бір бейне. Экспрессиясы күшті өте бейнелі фразеологизмдер ақынды өзгелерден ерекшелеп, талантының тағы бір қырын танытады.

*Шығып ал да арманыңның шыңына,
Сосын, мейлі, ұшып өл де, сырғана.*

*Қуаныштың самалы соқпай қалды,
Жанарың неге айнаға тоқтай қалды?*

*Ажал қанатын жайғанда,
Жастығым өткен майданда.*

*Бықсып жатыр өсектің қоламтасы
Еркінірек наздансаң еліңе кеп.*

*Аққуым-ау, тамаша таң алдында,
Қырсықтың қытығына қол салмайық.*

*Бар болса егер, сүреді қайтіп өмір,
Ақиқаттың сүңгісі қадалғанда.*

*Сен нетесің сондай бір сәттеріңде?
Мұңның шаңы іліксе пәк көңілге?*

Ақында арманның шыңы, қуаныштың самалы, ажал қанаты, өсектің қоламтасы, қырсықтың қытығы, ақиқаттың сүңгісі, мұңның шаңы секілді логикалық сәйкессіздікті танытатын соны фразеологиялық тіркестер бар. Бұлар синкреттік тәсілмен жасалған фразеологизмдер. Бұл фразеологизмдердің әрқайсысы өте әсерлі образ жасап тұр, ақынның айтпақ ойын, идеясын дәл көрсетіп тұр.

«Синкреттік амалмен жасалған фразеологизмдердің дені белгілі бір стильдік жүгі бар «таңбалы» /маркированный/, «меншікті» /авторлы/ дүние болып келеді. Оларды контекстік фразеологизмдер деуге де болады» [2; 11], — дейді ғалым Р.Сыздықова.

Осындай фразеологизмдер бүгінгі қазақ поэзиясында ұшырасып отырады. Бұлар тың көрініп, көзге бірден түсетін, оқырманына әсері күшті экспрессив /әсерсөз/ сөздер болып табылады. Мұқағалида осындай фразеологизмдер мол. Бұл ақынның авторлық даралығын, өзіндік идиостилін танытады.

Сөйтіп, Мұқағалидың фразеология саласындағы үлкен еңбегі — оның соны, жаңа тіркестер ұсынуы деп білеміз. Бұлар тіл жүйесіне енетін тұрақты тіркестер емес, авторлық, контекстік қолданыстар болып табылады. Бұлардың өмірі бір шумак, бір жол не болмаса бір өлең ішінде ғана болады. Мұқағалидан басқа ақында мүлдем кездеспеуі де мүмкін. Кезіге қалғанда өңі өзгеріп жұмсалады. Жоғарыда айтқанымыздай, жалпытілдік, авторлық фразеологизмдердің көбісі метафораланған сөз тіркестері негізінде дүниеге келеді. Жалпыхалықтық тілдегі фразеологизмдер жалпы жұрттың меншігіндегі тұрақты тіркестер, ал көркем сөздегі фразеологизмдер жеке суреткердің ерен еңбегі өзіндік қолтаңбасы және да олардың беретін мағынасы контексте айрықшаланады. Сондықтан да Мұқағали тілінің сонылығын танытатын бірден-бір ұғымды қолданған сөздің жанданып кететін сәтін көрсететін тілдің көрікті көрсеткіші — фразеологизмдер. Ақын қолданған тұрақты тіркестер көркем сөздің сиқырын танытатын негізгі өзегі болып табылады: «именно в лирике становится возможным привлечение самых разнообразных слоев лексики» [3].

Сөз зергерлерінің қай-қайсысында болса да фразеологиялық тіркестер мағыналы, жеке-жеке сөздердің тіркесуінен туындаған жаңа мағынаға ие болған сөздер.

Демек, белгілі бір суреткердің жалпы тілдік қазынасын және көркемдік байлығын зерттеуде оның фразеологиясын тауып, талдап зердемізге салып жинақтау ерекше орын алады. Астарлы, бейнелі фразеологизмдердің табиғаты, тілдік қызметі және стильдік жүгі тек мәтін ішінде ғана көрініс береді. Қорыта айтқанда, ақын лирикасында фразеологизмдерді жан-жақты қолданған.

Біріншіден, Мұқағали жалпыхалықтық фразеологизмдердің тұлғасын өзгертпей еркін, орынды және молынан қолданады.

Екіншіден, бейнелі, соны, жаңа фразеологизмдер жасап, өзінің лексикалық қорын молайтқан және оларды мәтін ішінде жандандырып жүйелі түрде жұмсаған әрі экспрессив сөздердің қатарына айналдырды.

Үшіншіден, соны, контекстік фразеологизмдер жасауда семантикасы әр түрлі, логикалық сәйкессіздік тудыратын сөздерді тіркестіріп, дерексіз ұғымдармен байланыстырып, тосын бейне сөздер тудырды.

Төртіншіден, Мұқағали қолданған, жасаған мағыналы тұрақты сөз тіркестері белгілі бір стильдік мақсатта жұмсалып, өлеңді көркемдеп тұратын тілдік құралдар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Эфимов А.И. О языке художественных произведений. — М., 1954. — С. 181.
- 2 Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. — Алматы, 1995. — 225 б.
- 3 Синкевич Н.П. Синтаксисо-стилистическое средство языка. — М., 1968. — С. 85.

А.З.Казанбаева

Особенности употребления фразеологизмов и устойчивых оборотов в лирике Мукагали Макатаева

В статье характеризуются особенности употребления фразеологизмов и устойчивых оборотов в лирике Мукагали Макатаева. Автор определяет лексико-семантическое значение фразеологизмов, их стилистическую функцию, а также особенности употребления в определенном художественном тексте. На основе конкретных языковых примеров показана не только выразительность фразеологизмов в языке поэта, а также их эмоционально-экспрессивная окраска. Автор статьи доказывает, что устойчивые сочетания в лирике Мукагали Макатаева являются языковыми средствами, выполняющими определенную стилистическую функцию в раскрытии художественности и выразительности произведения.

Author of the article characterizes the usage of phraseological units in the language of M.Makatayev's lyrics. Phraseological units that are popular in usage owing to its expressiveness and vividness considered to depict a portrait of the nation's language. The article deals with the semantic meaning, stylistic function of phraseological units occurring in Mukagali Makatayev's lyrics, points regarding their usage in the text are discussed as well. Phraseological units used by a poet are vivid and expressive, moreover examples made by M.Makatayev clearly reveal the emotional-expressive colouring of his poems. Author concludes that set phrases occurring in M.Makatayev's lyrics and are believed to be linguistic means that serve certain stylistic function showing the literary character of poem.

ӘОЖ 811.512.122:378.096

Б.Қ.Сәдуақас¹, М.Р.Ысқақов²¹ Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;² № 101 мектеп-лицей, Қарағанды

Тіл білімі теориясына «грамматикалық конверсия» терминін енгізу жайы

Мақалада қазақ тіліндегі конверсиялық құбылыстың орнын анықтау мақсатында грамматикалық омониммен қатар грамматикалық конверсияның бар екендігіне ғылыми тұрғыдан теориялық тұжырым жасалды. Авторлар полисемия мен омонимдерді жеке қарастыру арқылы конверсиялық құбылыстың өзіндік өзгешеліктеріне арнайы тоқталып, оларды нақты масылдармен дәлелдеуге талпыныс жасаған. Қазақ тілінде конверсиялық құбылыстың бар екендігін, оның ішінде грамматикалық конверсияның жеке қалыптасқанын дәлелдеп, оның өзіндік терминологиясының даму ерекшеліктерін көрсетті.

Кілтті сөздер: конверсия, грамматикалық конверсия, конверсиялық құбылыс, омоним, полисемия, актив лексика, пассив лексика, мағына тарылуы, мағына кеңеюі, мағына өзгеруі.

Тіл — қарым-қатынас құралы. Бір тілдің сөздік қорының толысып, байып отыруы ішкі және сыртқы факторларға да байланысты. Қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры мен сөздік құрамына қарап отырсақ, сөздердің синонимдік қатары, омонимдік қатарлары, диалект, кірме сөздер, ғылыми терминдер, жаңа сөздер қатары жылдар өткен сайын көбейіп, тіпті, мағыналары да өзгеріске түсіп, сөйлесу тілі қолданысында сан алуан құбылатынына көзіміз жетіп келеді.

Тіл білімінің лексика саласы, яғни, сөз мағыналарының өзгеруін тарихи тұрғыдан өткенге үніліп зерттейтін лексикология ілімінің семасиология тармағы сөз мағыналарының құбылыстарын әр қырынан қарастырып келеді. Бір сөздің мағынасын ашу тек лексикология ілімінен шектеліп қалмай, тіл білімінің фонология, грамматика бөлімдерімен бірлесе отырып зерттейді. Өйткені кез келген сөздің өзгеруі, құбылуы грамматикалық формаға, категорияға, мағынаға тікелей тиесілі.

Қазақ тіліндегі конверсиялық құбылыс көп мағыналы сөздер /полисемия/ мен омонимдердің көлеңкесінде қалып келеді. Сөздерді мағыналық жағынан топтастырғанда, оларға ғылыми тұрғыдан берілген анықтамаларына сүйене отырып, өздеріне тиесілі сөздерді бөліп беретін уақыт жетті.